

OPPONENSI VÉLEMÉNY

Csiki Tamás „A magyarországi parasztság az I. világháború időszakában. Társadalom- és kultúrtörténeti megközelítések” című MTA doktori értekezéséről

A téma

A szerző témaválasztása, miszerint az első világháború alatti időszakra vonatkoztatva kívánja a hazai parasztság változásait bemutatni, kétségtelenül újszerű. Közismert, hogy ezt a négy és fél évet a hazai történettudományban döntően a katonai és a politikai narratíva uralja, amit még fel is erősített a háború kitörésének 100. évfordulójának elővétele, a nemzetmegmaradás gondolata, a nemzetiségek elszakadásának kérdése, s úgy egészében a trianoni békeszerződés aláírásáig tartó időszak elemzése. Mondhatnánk, soha annyi, meglehetősen különböző színvonalú munka nem született a háborúról, mint ebben az időszakban: tudományos kiadványok, egykori memoárok és naplók megjelenése, de emellett rengeteg konferenciát és kiállítást szerveztek stb. Érthető ez a buzgalom, hiszen meg kellett küzdeni a valóságból fakadó nehéz ténnyel: közismert, hogy a Monarchia keretén belüli Magyarország kezdeményezője, s később vesztesként elszenvedője volt a háborúnak, a vérontásnak, az elcsatolásoknak.

Az eddigi kutatásokban a politikai és a katonai kérdések mellett sokkal kisebb figyelem jutott a hátszág gazdasági folyamataira, avagy a meghódított területek kirablására, a hadifoglyokra, azok munkába állítására. E kérdések inkább csak lokális kutatások szintjén szoktak előkerülni. Ugyanígy kisebb figyelem jutott a háború alatti társadalmi és szociális változásokra, a valóság ábrázolására, sokszor a nyomor bemutatására. S mivel a magyar társadalom dominánsan agrárjellegű volt, különösen fontosnak érezhetjük a témaválasztást, mondván, ez volt az a réteg, amely a bevonultatott és frontra küldött hadsereg állományának nagy részét adta, s amelynek otthon maradt tagjaira hatalmas feladat maradt: többek között a termelés biztosítása, a család fenntartása, a vagyon lehetséges megőrzése. A szerző történészként, néprajzkutatóként már eddig is sokat foglalkozott különböző agrárkérdésekkel (pl. a gödöllői uradalom két háború közötti korszaka, a paraszti társadalom egyéni emlékezete stb.), így nyilván adódott is a lehetőség: egy ma már az oral history által nem vizsgálható korszak agrártársadalmának bemutatása egyedi körülmények között, a megmaradt különböző írott források birtokában, felhasználva az új, a nyugati szakirodalomból nálunk is meghonosodott társadalomtörténeti irányzatok logikáját, amelyek horizontálisan sokkal szélesebb megközelítésbe helyezhetik a korabeli társadalmi valóságot.

Szerkezet, módszerek, kutatási kérdések, források

A dolgozatnak logikailag egyszerű a felépítése. A szerző nagyrészt eltekintett a hazai és nemzetközi szakirodalom eredményeinek részletes bemutatásától, amit elűt a megszokottaktól, de vázolja azokat a nemzetközi téren is jelentős elemzési és értelmezési teljesítményeket, amelyek vizsgálati szempontjait befolyásolta. A szakirodalom kritikai elemzésének elhagyását akár helyesnek is tarthatnánk, viszont ez azzal a kellemetlenséggel jár együtt, hogy a szerző a későbbiekben is nehezen tudja majd lehatárolni a saját eredményeit mások hasonló kutatási eredményeihez képest. A nem túl hosszú bevezető után tíz fejezetben mutatja be a korabeli

paraszság háború alatti életét, amit a végén egy összegzéssel zár. A tíz fejezetből az első a paraszság háború alatti megváltozott helyzetével foglalkozik, amit követ egy döntően makrojellegű rövid áttekintés az agrártermelés országos viszonyairól. Ezt követően négy fejezet szól a paraszti gazdálkodás különböző aspektusairól, majd a politika agrárjellegű szervezetei felé fordul a szerző figyelme, amit a hétköznapiakra jellemző szituációk bemutatása követ. Az utolsó két fejezet a „paraszság”-ról szól, némi kitekintéssel az 1920-as évek elejére. A munkát egy rövid összegzés zárja. Ahogyan a szerző fogalma: „Az egyes fejezetekbe a kultúratudományos témákat és szempontokat próbáltam beilleszteni.” (21. old.)

Nem is jeleztem volna ezeket a szerkezeti egységeket külön, ha nem lenne némi hiányérzetem e téren. A dolgozat igen széles kitekintést ad a paraszság megélhetésének körülményeiről, de nagyon hiányolom az egzakt kutatási kérdéseket, állításokat, vagy legalább feltételezéseket. Maximálisan méltánylandó, hogy az egyes fejezetek címében, vagy az alfejezetek megnevezésében szereplő kérdésekről a szerző rengeteg dokumentumot, iratot, újságcikket, levelet stb. felhasznál, idéz, hogy ezek segítségével megismertesse a korabeli valóságot, de ettől még lehetett volna világos kutatási kérdéseket feltenni arra vonatkozóan, hogy mit állítok s milyen eredményre jutottam. Ezt enyhíti valamennyire, hogy a fejezetek végén általában van egy rövid részösszegzés, de a szaktudományos gondolkodás klasszikus modellje, miszerint feltételezek – mérek/vizsgálók/elemzek – következtetek – verifikálok, az opponensnek némileg hiányzik.

Nem tudom, hogy a források tárgya, halmaza rajzolta ki a szerkezeti egységeket, avagy egy előre megkonstruált, tematikai rendszerbe illesztette be a szerző a forrásait, az kétségtelen, hogy hatalmas tömegű adatot mozgatott meg. Kiterjedt kutatásokat folytatott a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, ahol minisztertanácsi, földművelésügyi, igazságügyi fondokat vizsgált. De kiterjedtek kutatásai a Magyar Nemzeti Levéltár Pest-, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltárára is, akárcsak Budapest Főváros Levéltárára, illetve a Hadtörténelmi Levéltárra. Jelentős a nyomtatott források listája, ahonnan többek között leírások, levelek, mezőgazdasági szerződések, beszédek váltak felhasználhatóvá. Sűrűn írt féloldalt tesz ki a sajtótermékek címlistája, amelyek között vármegyei hivatalos közlönyök, megyei és városi lapok, gazdasági, egyházi és szélesebb horizontú polgári lapok is találhatók. A sajtóanyagok azért lényegesek, mert az első világháború alatt annak számos elemét erős cenzúra alá vették, ahol a haditettekről azt tudta meg a társadalom, amit a hatalom mondani akart, s ami sokszor csak a potenciális sikerekre vonatkozott (A valóság azonban sokszor szembejött: Szerbia megtámadása, vagyis a háború kitörése után két-három héttel Pécsre, Nagykanizsára már befutottak az első halottakat és sebesülteket szállító vasúti szerelvények, ami a helyi közgondolkodást hamar megváltoztatta.) Szintén gazdag a felhasznált hazai és nemzetközi irodalom jegyzéke, s nagyon jó, hogy ebben a listában már sok olyan munka szerepel, ami az utolsó egy évtized új szemléletű kutatásainak termése. A bírálói tapasztalatok szerint nincs olyan doktori disszertációs bibliográfia, amelyben minden lehetséges szakirodalom szerepelne, az opponens utal arra, hogy az utóbbi évek dél-dunántúli városmonográfiái (Nagykanizsa 2014, Pécs 2022) is sok háborúra vonatkozó adatot tartalmaznak, már csak azért is, mert mindegyik városban több ezer fős agrártársadalom élt, akik a legtöbb esetben ugyanolyan gazdák voltak, mint falusi kollégáik.

Az elvégzett vizsgálatok

A szerző első lépésben áttekintette a parasztság háborús érintettségét: foglalkozott a hadseregben való agrárnépességi kérdésekkel, a családi munkaerő rendszerével, a mezőgazdasági munkából fakadó közösségi jelenségekkel. A 35 oldalas fejezet sok érdekes elemet említ meg, ugyanakkor maradt hiányérzet is. Úgy gondolom, hogy ha a hazai parasztság a vizsgálat tárgya, akkor mindenképpen szükséges lett volna egy olyan részletesebb bemutatása a társadalmi csoportnak, amely akár legalább regionálisan, akár térképszerűen bemutatja a parasztság eltérő csoportjait: a hegyvidéki erdős területen élőkől kezdve a folyó menti, avagy a sík területeken agrártermelést végző rétegeket, a városokhoz kötődő, piacozó árutermelő parasztokat, a többes foglalkozásúakat stb. Ez azért éreztem volna fontosnak, mert azzal a szóval, hogy parasztság, nincs elintézve semmi: hatalmas különbségek voltak gazdasági, társadalmi, kulturális és egyéb szempontok szerint a paraszti rétegek között, s emiatt a háborús helyzetre való reagálásuk is eltéréseket mutathat. A termelés kapcsán érdemes lett volna azt is bemutatni, hogy az agrárnagyüzemek teljesítményét hogyan rontotta le a cselédek, béresek, uradalmi gépészek, gazdatisztek, bedolgozó parasztok stb. egy részének behívása.

Több mint száz oldalon keresztül foglalkozik a szerző azzal, hogy a háború milyen gazdasági változásokat okoztak a hazai parasztság köreiben. E témában megvizsgálta a termelés változását, amit statisztikai táblázatokkal is alátámasztott. Tegyük hozzá mindjárt, ennél azért részletesebb, akár regionális szintű bemutatásra is nyílt volna lehetőség, összekapcsolva mondjuk a behívottak számát a termelés számaival. Ennél sokkal részletesebben vizsgálta a szerző a piac módosulását: a paraszti rétegek nagyon eltérő piaci pozícióban voltak: egy városközeli árutermelő paraszt pénzből élt, ugyanakkor ebben az időben az öntermelő-önfogyasztó mechanizmusok egyes tájakon még nagyban domináltak. A feketepiac, a cserekereskedelem részletezése érdekes színfoltokat jelenít meg, még akkor is, ha nagyon esetiek az adatok. Szintén idetartozik a rekvirálás kérdése: érdemes tudatosítani, hogy az erőszakos begyűjtést nem az orosz hadikommunisták kezdték el, az már számos országban a háború alatt megszokott volt. Részletesen elemezte ezen a blokkon belül a szerző azt is, hogyan változtak az anyagi körülményei a korabeli parasztságnak: ez ügyben foglalkozik az életszínvonallal, a birtokforgalommal, a hadikölcsönökkel és kísérletet tett a háztartás-statisztikák értelmezésére is. Nem került el a figyelmét a szegénység, a pauperizáció sem, illetve az ehhez kapcsolódó szociálpolitika kérdésköre sem. Bemutatta a szerző azt is, hogy az állam milyen agrárpolitikai támogatásokat tudott adni a többtermelés érdekében (oktatás, vetőmagellátás, közéleti támogatás stb.)

A szerző megvizsgálta a háború alatti politikai szervezetek és a parasztság kapcsolódását is. Bemutatta a gazdakörök szerepét, a gazdaszövetséget, a kiskazda mozgalmat, a parlamenti képviseleti lehetőséget. Fontos ez a kérdés, hiszen a hazai parasztságot átfogó politikai pártok még nem nagyon voltak, s az is kérdéses volt, hogy egy sokmilliós tömeget hogyan lehet megszólítani, s hogyan válhat egy politikai párt ezek szószólójává. Az elemzésből megtudjuk, hogy alig-alig sikerült érdemi hatást gyakorolni a parasztság egészére.

Antropológiai ihletettségű a mindenkori háború alatti hétköznapiakra vonatkozó vizsgálat. A szerző megvizsgálta a csaknem félmillió tömeget jelentő orosz hadifoglyok mezőgazdasági munkára való használatát, az ebből következő társadalmi együttélés defektusait, a háborús

levelek elemzéséből következtetett a paraszti családi kapcsolatok mélységének változására, lazulására. Megvizsgálta a parasztságról alkotott eddigi kép változását a háború alatti időszakra vonatkozóan, a korábbi sztereotípiák módosulását bizonyítva. A dolgozat utolsó fejezetében a háború végi állapotokat tekintette át, olyan kérdéseket bevonva, mint a nemzeti és néptanácsok, a falusi mozgalmak stb. Kitért azokra az erőszakos cselekedetekre, amelyek a hazatérő katonai csoportokhoz kötődtek.

Egészében úgy látom, hogy ezek a vizsgálatok igen széles körűek, a paraszti társadalom háború alatti működésének nagyon sok aspektusát átfogják. Nyilván lehetne ezt a listát bővíteni, de úgy vélem, a tematikai széleség alkalmas az itthon maradott és a frontra került paraszti népesség helyzetében bekövetkező változások bemutatására.

Formai szempontok, nyelv, stílus

A disszertáció nyelvezete, stílusa egészen különleges. Az opponens előzetesen rideg, száraz, mostanában elterjedt „echte társadalomtörténeti” szövegre számított, tele félfilozófiai értelmezésekkel. Ezzel szemben élmény volt olvasni a szöveget, amely könnyen értelmezhető. Sokat segített ebben a különböző iratokból átvett sok idézet. Mindez számomra azt mutatja, hogy lehet úgy is tudományos tartalmat fogalmazni, hogy az – majd a potenciális könyv megjelenése után – az értelmiségen kívüli, alapvetően nem túlképzett hazai lakosság egyes rétegei számára is olvasható és érthető legyen. Nem sok elgépelési hibát láttam a szövegben; kiérlelt, gondos munkát tett le az asztalra a szerző. A táblázatok minősége viszont nem növeli a dolgozat fényét, van, amikor még a fejlécekben is szétesett a szöveg (pl. 126. old.), félórás szerkesztéssel ezek azért javíthatók lettek volna.

A disszertáció tudományos értékei, eredményei, újdonságai

Csiki Tamás disszertációja számos újdonsággal gazdagította a történettudományt. Elsőként említem a témaválasztást és megközelítés kapcsolatát. Kétségtelenül igaz, amit a szerző a tézisekben is megfogalmazott, hogy az eddigi háború alatti kutatások főleg a munkásságra és a középosztályra koncentráltak, s a parasztság helyzetére, annak változásaira kevesebb figyelem jutott. A dolgozat ezzel szemben a hatalmas tömeget jelentő hazai agrárnépességre koncentrált, ami nyilván egészében, illetve részleteiben is nehezen megfogható, de a források sokoldalúsága mégis lehetővé tette, hogy feltárulhasson a háború alatti paraszti életvilág sok vonása. Az új megközelítés, a szórt források persze veszélyeket is rejtenek, de úgy gondolom, az idézett, hivatkozott források elegendő háttérrel adtak a tudományos vizsgálatokhoz, az objektivitás megközelítéséhez.

Új annak megfogalmazása, leírása is, hogy a háború milyen közvetlen hatást gyakorolt a hazai parasztság életére, hogyan forgatta fel addigi mindennapjait, miként alakultak a közösségi és lokális kapcsolatai. A sok egyedi példa, amit a szerző felhoz, elég világosan bemutatja, hogy a háború alatti megélhetési lehetőségek megnehezülése miatt az individualizáció erőteljessé vált, s a korábbi normatív élet- és viselkedési minták, gazdasági és társadalmi működési elvek átalakultak, ugyanakkor a tekintélyelvűség hagyományos formái továbbra is megmaradtak. Eltűntek a korábban megszokott biztonsági elemek a rendszerből, a családi tragédiák beárnyékolhatták egyes rétegek jövőjét, egy kiscsalád esetében a fronton harcoló férj elesét

semmivel nem lehetett kompenzálni. A sokszázezer ilyen tragédia egy egész társadalmi réteget roppanthatott meg.

Érdekesnek és részben újszerűnek, persze a történelmi folyamatok ismertetében részben természetesnek is tartom azokat a következtetéseket, amelyek a termelők és fogyasztók közötti törésvonalakról szólnak. A dolgozat számos példát hoz arra, hogyan kényszerülnek tömegek olyan termelőmunkára, ami addig nem jellemezte őket – ami persze nem új, hiszen válságos időkben még leggazdagabb országok főterein is szoktak zöldséget meg babot termeszteni, nem is beszélve a burgonyáról.

A történelmi szakirodalom eddig is sokat foglalkozott azokkal a kérdésekkel, amelyek az állami beavatkozásról, s annak hatásairól szóltak. A fókusz itt is a háború érdekében előállított ipari javakra vonatkozott, a mezőgazdasági szférát általában csak elnagyoltként lehetett látni. A disszerens e téren is új szempontokat tudott beemlíteni az elemzésébe, rámutatva a rekvirálások hatásaira, a fejadagok változásaiból származtatható következményekre, a paraszti ellenállás kérdésére, a kényszerhelyzetekből is következő beszolgáltatási kötelezettség elszabotálhatóságára stb. A szerző helyesen mutatott rá, hogy az adatai földrajzilag szórtak, s így a kontextualizálás is csak részben valósulhatott meg, de ezekből is leszűrhető a napi gyakorlattá váló korrupció, protekció, a bizalmatlanság másokkal, főleg a hatalom képviselőivel szemben. Azt gondolom, szaktudományos szinten már régen túl vagyunk a ma is sokszor politikai műsorrá váló magyar paraszt még magasabb öntudatának és becsületességének képén, a „szerzés vágya” és lehetősége pár perc alatt képes volt felülmúlni a régi társadalmi és jogi normákat, de érdemes megjegyezni, hogy a háború alatt még ezek az alapszabványok is sokszor megszűntek.

A szerzőnek volt érdemi mondanivalója a parasztokat képviselő politikai szervezetekről is. Fontos volt azt kimondani, hogy sem a Kisgazdapárt, sem a Gazdaszövetség nem tudott a parasztság körében olyan ismertséget és népszerűséget elérni, amely a tömegpolitika bázisát adhatta volna. Az elemzéséből az is kiderül, hogy ha nem is a pártok, inkább egyes személyek komoly ismertségre és befolyásra tehettek szert. Érdemes adott esetben a Dél-Dunántúl két sokat emlegetett személyéről beszélni: nagyatádi Szabó István és Novák János valós politikai háttérrel tudott kiépíteni szűkebb hazájában. Magyarországon is, akárcsak később más kelet-európai területeken erős törésvonalak húzódtak a városi tömegeket képviselő szervezetek és a falusiak között, jellemző példaként említi a szerző, hogy a baloldali munkáspártiak a Népszavában az ármaksimalizálást, illetve a rekvirálásokat is támogatták, amit persze a parasztság egyszerű hatalmi erővel történő kifosztásként élt meg. A szerző által említett példák egyben azt is mintázzák, hogy az országban széttagoltan élő parasztságnak kohéziós erő hiányában komoly védekezési lehetőségei nem nagyon voltak.

Fontosnak tartom azokat a frontról küldött paraszti levelekből leszűrhető következtetéseket, amelyekkel arra mutatott rá a szerző, hogy ezekben a szülőföld védelme ugyan megjelenik, ám a rettenetes körülmények között élő katonák esetében a nagy nemzeti egység tudatának nem sok nyoma van. Ezzel szemben az otthon maradottak iránti aggodás, a vagyoni – anyagi lecsúszás veszélye, a földvesztés, a pauperizáció, a családok szétesésének lehetősége valós veszélyekkel járhatott. Ez azért is lényeges mert az állami propaganda ezzel szemben igen erőteljesen hívta fel a figyelmet az országot, a nemzetet veszélyeztető folyamatokra, de ezeket

általában felülírták a közvetlen nehézségek megszüntetése érdekében kialakult kényszertevékenységek.

A fentebb bemutatott pozitívumok mellett opponensként fel kell hívnom a figyelmet néhány olyan aspektusra, amit hiányként érzékelek, avagy átgondolandónak vélek.

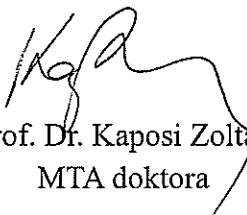
1. Említettem már hazai paraszti társadalom bemutatásának hiányát. Úgy vélem, a hazai parasztság nemzetiségi, nyelvi, kulturális, foglalkozási, anyagi és jövedelmi stb. szempontból regionálisan sokoldalúan tagolt sokmilliós tömeg, amelyek a háborús nehézségeket is egészen másképpen élhetik meg. A dolgozatban ugyan a szerző utal mindig arra, hogy egyes területeken élük veszélyeztetettek voltak (orosz betörés stb.), de a valóságos helyzet leírásához szerintem ez szükséges lett volna. Javaslom a későbbiekben ennek pótlását.
2. Az egy módszertani probléma, hogy a sok adat milyen területi szórtságot mutat, milyen területet reprezentálnak, s abból képezhető-e egyáltalán országos kitekintésű vizsgálat. Én biztosan készítettem volna egy térképet (ez a mai időkben informatikai szempontból nem jelenthet problémát), amire kiszórható lenne az összes adat helye, s akkor látni lehetne, hogy mely adatokkal van bemutatva az ország parasztsága. Ugyanezt meg lehetett volna tenni a meghivatkozott egyének társadalmi kategorizálásával. Most úgy tűnik, bár nem végzett az opponens konkrét ellenőrzést, hogy kicsit túlteng az alföldi terület és az észak-keleti vidék.
3. Érdemes lett volna egzakt kutatási kérdéseket feltenni, s azokat megválaszolni. Természetesen az opponens sem szereti, hogy a tudományos világ a formális folyamatok felé megy, de azért részben célszerű alkalmazkodni hozzá. Az egzakt kérdés és egzakt válasz a tudományos mérhetőséget kétségtelenül javíthatja, főleg az olyan esetekben, amikor több tudományág között dolgozik a szerző.
4. Részben ebből is következik, hogy az eredmények leírása is elbeszélő jellegű, a téziszüzetben összefoglalt eredmények bemutatása pedig egészen rövidre sikeredett, alig két oldalt tesz ki. Megjegyzem, ennél sokkal több van a dolgozatban.
5. Végül megemlítem, hogy érdemes lett volna a vizsgálat során többször átlépni más országba, már csak az összehasonlítás szempontjából is, legalább azt megnézni, hogy az osztrák oldalon milyen agrártársadalmi változások következtek be, hasonlítanak-e az ottani folyamatok a magyarországihoz.
6. Érdemes lett volna megvizsgálni a falusi társadalom megélhetését nagyban meghatározó bolthálózat rendszerét is. Már az 1960-as években kimutatták, hogy a 19. század végétől a falusi/paraszti lakosság már nem tudta önmagát ellátni különböző szükséges cikkekkel, amire ráértett a szövetkezeti rendszer: a mostanában szakirodalom szintjén is egyre jelentősebb témává vált Hangya termelő-, fogyasztási- és értékesítő szövetkezet a helyi kereskedők mellett nagyon sok településen ott volt már, ami érdemben javította az árubeszerzését. Szintén érdemes lett volna a fogyasztás témakörébe bevonni a vegyeskereskedőket, a házalókat, nélkülük lényegében alig képzelhető el a paraszti élet. A csajanovi értelemben vett „önkizsákmányolás” már nem volt alkalmas a fennmaradásra, a parasztságnak is alkalmazkodnia kellett a megváltozott viszonyokhoz.

Összegzés

Csíki Tamás doktori disszertációja kétségtelenül új szempontokkal és eredményekkel bővíti a hazai történettudománynak a háború alatti parasztság változásaira vonatkozó ismereteit. A téma megközelítése újszerű, számos humán tudományág módszerét felhasználva végezte vizsgálatait. A dolgozat tematikáját illető horizontális szélesség révén fontos helyet kaphat a háborús korszak történeti megítélését illetően.

A fentiekben megfogalmazott kritikai észrevételek csak kis részben csökkentik a dolgozat értékét, ezért javaslom a disszertáció nyilvános vitára bocsátását, és sikeres védelem esetén az MTA doktora cím odaítélését.

Pécs, 2025. április 14.

Prof. Dr. Kaposi Zoltán
MTA doktora